

TEATR SAN'ATINI MILLIY QADRIYATLARIMIZ TARG'IBOTIDAGI O'RNI

Rahimjon Dusanov

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
rahimjon-art@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23032509>

Annotatsiya. Maqola o'zbek milliy qadriyatlarini asrash ularni ilmiy o'rgani va boyitish masalasi haqida. Shuningdek, milliy ma'naviy merosimizni o'rganish va uni xalqqa-tomoshabinga yetkazishda teatrning o'rni va imkoniyatlari ham yoritilgan. Teatrda ijdokorlar va aktyorlar olididagi muhim vazifa hamda ular ijrosining maqolada ko'tarilgan masalaga oid jihatlari ham tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: qadriyat, milliylik, an'ana, teatr, spektakl, tomoshabin, aktyor, san'at.

Аннотация. Статья посвящена вопросу сохранения, научного изучения и обогащения узбекских национальных ценностей. Также освещаются роль и возможности театра в изучении нашего национального духовного наследия и донесении его до народа и зрителей. В статье проанализированы важные задачи, стоящие перед творческими деятелями и актёрами театра, а также аспекты их исполнения, касающиеся поднятой проблемы.

Ключевые слова: ценность, национальная самобытность, традиция, театр, спектакль, зритель, актёр, искусство.

Annotation. The article is about the issue of preserving Uzbek national values, their scientific study and enrichment. It also covers the role and opportunities of the theater in studying our national spiritual heritage and bringing it to the public and the audience. The important tasks facing the creators and actors of the theater and the aspects of their performance related to the issue raised in the article are also analyzed.

Keywords: value, nationality, tradition, theater, performance, audience, actor, art.

Bugungi kunda oldimizda turgan eng muhim vazifalarni ko'z o'ngimizdan o'tkazar ekanmiz, aholining kundalik ehtiyojlariga bevosita daxldor dolzarb masalalarni hal qilish bilan bir qatorda inson hayotining negizi va murakkab tomonlari, milliy qadriyatlar, tarixiy an'analar, umuminsoniy ma'naviy boyliklarni har bir yosh avlod ongiga singdirib borishdek ulkan vazifa yuklatilgan. Bu borada davlatimizda qator ishlar amalga oshirilmoqda. Respublika miqiyosida davlat tadbirlari ilmiy konferensiyalar, ko'rsatuvla davra joylarda davra suhbatlari o'tkazilmoqda. Ma'naviy-madaniya xazina asrlar davomida ota bobolarimiz tomonidan misqolab to'plangan. Bugunning dolzarb masalalaridan biri mana shu ma'naviy xazinani asrash uni ilmiy jihatdan puxta o'rganish va boyitishdir. Mustaqillikka erishganimizdan keyin o'zbek san'atining milliy an'analari, buyuk san'at arboblarnig ijodini o'rganish keng imkoniyatlar yaratildi. Tarixiy qadriyatlarimiz, ming yilliklarni qamragan betakror va jozibali madaniyat tiklana boshladi.

Unitilayozgan ona tilimizga, ruhiyatimizni poklantiruvchi dinimizga qaytdik, milliy urf-odatlarimiz va an'analarimiz, milliy san'atimiz, xalq ijodiyoti va musiqamiz singari xalq ma'naviyatini ifodalovchi barcha qadriyatlarimiz qaytadan qad rostladi. Teatr san'atining barcha ko'rinishlari taraqqiy etdi va rivojlandi. Madaniyatimizning asosi bo'lgan insoniy fazilatlar qayta tiklandi. Teatr san'ati yangi, adolatli jamiyat qurish yo'lida tinmay ish olib boryapti. O'z repertuari bilan yosh avlodni ahloq-estetika haqidagi bilimlarni chuqurlashtirishga xizmat qilmoqda. Yosh avlodni xalqimiz tarixi, milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash, ularga tarixni o'rgatishdek jarayonga jalb etish hozirgi kunning dolzarb talabidir.

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutida bu masalaga oid mavzularda bir nechta yosh olimlar o'z ilmiy ishlarini himoya qildi. Bu albatta bugunning yutuqlaridan biridir. Shuni ta'kidlash kerakki teatrlarimiz sahnalarida ham milliy qadriyatlar g'oyasi bilan singdirilgan spektakllar ham yo'q emas. Ammo, bu tezkor rivojlanayotgan davrda milliy qadriyatlar, urf-odatlarimiz, o'zbekka xos bo'lgan xalqona an'analarimiz, millatga bo'lgan muhabbatni rivojlantiruvchi, yoshlardagi milliy iftixor immunitetini shakllantiruvchi spektakllarga bugun ehtiyoj mavjud. Teatr san'ati bu ehtiyojni qondirishda, milliy qadriyatlarimizni targ'ibot qilishda o'ziga xos imkoniyatga ega bo'lgan soha. Sababi teatr san'ati xalq hayoti va uning milliy tarixi, madaniyati bilan chambarchas bog'liq bo'lish bilan birga, milliy qadriyatlarni targ'ib qilish kabi vazifani ham bajaradi.

Teatrda aktyor tomoshabin ko'zi oldida hayotni so'z va dramatik harakatlar orqali aks ettiradi, voqealikni badiiy obrazlar timsolida gavdalantiradi. Hozirgi kunda ijtimoiy hayotning boshqa tarmoqlari kabi san'at sohasiga, rejissyorga ham aktyorga ham talab biroz boshqacha. Bugungi har bir ijodkor "zakiy inson" bo'lishi ya'ni kuchli tafakkur egasi bo'lishi lozim deyish o'rinli deb o'ylaymiz. Biz sahna san'ati ustida ijodiy izlanishlar olib borar ekanmiz, avvalo o'zbek teatr an'alarini, san'atimizning yetuk namoyondalari ijodidan boxabar bo'lishimiz ular ijodi va ijrosini ilmiy jihatdan yaxshi o'rgangan bo'lishimiz kerak deb o'ylaymiz. Anashunda aktyor ijro etayotgan milliy qaxramon obrazi to'g'ri va tomoshabin xotirasida uzoq yillar qoladi. Milliy klassik asarlardagi qaxramonlarni meyyoriga yetkazib ijro etib ketgan ustazoda aktyorlar bisyor. Ular ijrosidagi bizning qaxramonlar siymosi bu qadar mashhur bo'lishida aktyorlik iste'dodidan bo'lak, millatga va uning qadriyatlariga ham katta muhabbat talab etadi. Milliy an'ana va qadriyatlarga, vatanga bo'lgan muhabbat bilan to'yingan qalb orqali ijro etilgan rolgina shunday darajaga yetishi mumkin.

Har bir yosh ijodkor biron bir asarni sahnalashtirar ekan, bu asarning tomoshabin uchun qanday tarbiyaviy tomoni borligini, bu asar bilan tomoshabinga nima demoqchi ekanligini avvalo o'zi yaxshi bilishi lozim. Bu fikr ijodkor yoshlar uchun yangilik emas albatta, ustozlarimiz tomonidan juda ko'p marotaba ta'kidlangan. Ammo, hozirgi kunda ijod qilayotgan yosh aktyorlarning topilmalari, ruscha so'zlarni qorishtirib aytishi, har-xil maishiy hatti-harakatlarni bajarishi yengil-yelpilik deb baholanmoqda. Mashhur aktyor Shukur Burxonning Ulug'beki onasi bilan qanday ohangda gaplashgani to'g'risidagi suhbatlarni ko'pchilik eshitgan. Manashu qoidalar bugun ham har bir tomoshada, spektaklda namoyon bo'lib turishi lozim. Teatr odamlarga unday qilma, bunday qil deb to'g'ridan-to'g'ri tushuntirmasada to'g'ri yoki noma'qul ishlarni sahnaviy shaklda namoyish etish orqali ularning qalbiga joylaydi.

Teatr san'atida topilmalar muhim ahamiyatga ega, buni inkor qilolmaymiz, lekin, bu topilmalarning har biri g'oyani ochishga, teatr tili bilan aytganda tomoshabinni larzaga solishga xizmat qilishi lozim. Shu o'rinda Farobiyning qo'yidagi fikrlariga e'tibor bersak. "Agar kishi biror narsaga nazar solsa (sahnada zolim, yovuz odamni ko'rsa), u narsa uning (tomoshabin) tasavvurida o'sha zahotiyoq bu narsaga nisbatan xush kurmaslik hisi paydo bo'ladi. Shu bilan haligi kishi u

narsadan (zolim va yovuz odamlardan) o'zini avaylab, asrab, chetlashib yurishga urinadi". Bu bilan Farobiy san'at asarida tasvirlangan obrazlarning salbiy yoki ijobiylikidan qat'i nazar, xalq uchun ibratli, tarbiyalovchi xususiyatga ega ekanligini bildiradi. Ya'ni, Farobiy fikricha ham san'at asari buyuk isbot maktabidir¹.

Bugungi tomoshabin kunglini topish, diqqatini yig'ish biroz mushkul. Yana ustozlarimiz ugitlariga quloq solsak, aktyor tomoshabinni ortidan ergashtrishi lozim. Buning uchun aktyor tomoshabindan saviya, did, zukkolik, ipravizatsiya jihatdan, estetik ma'naviy va shu bilan birga bilimi, tafakkuri ham tomoshabindan yuqori bulishi kerak. Ana shunday saviyadagi aktyorgina tomoshabinni tarbiyalashi, yoki o'z g'oyasini tomoshabinga singdira olishi mumkin. Teatr manushunday ijodkorlar bilan milliy vatanparvarlik singari g'oyalarni targ'ib qiladi. Tomosha bir nechta aktyor bilan namoyish etilsa, har bir aktyorni agar yakka aktyor bilan sahnalashtirilgan bo'lsa bitta aktyorni zimmasidagi vazifa hisoblanadi. Ma'mur Umarov "Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi" kitobida "Sahnada yolg'iz turish va o'zi o'ylagan rejasini badiiy shakldagi nomer orqali minglab odamlarning qalbiga singdirish qudrati faqat estrada aktyoriga nasib qila boshladi"² degan fikrni bildiradi. Darhaqiqat, sahnada yolg'iz o'zi qiziqarli nomer, hangoma yoki biron bir asarni ijro etar ekan, aktyorning mas'uliyati jiddiydir. Nazarimda hozir biz, bizni havas qiladigan san'atkorlar ijodini o'rganish bilan cheklanayotgandaymiz. Ularga taqlid qilib ovozi, yuz mimikalarini, xatti-harakatlarini o'zlashtiramiz va ularga o'xshashga harakat qilamiz. Bu yo'lni noto'g'ri deyishdan yiroqman, lekin, yana bir qiziq tomoni shundaki ustozlarimiz ham biz singari o'z ustozlari ijrosiga qoyil qolishgan va ularga o'xshashni orzu qilishgan. Agar biz yoshlar o'z ustozlarimiz ijodini o'rganish barobarida ularning ustozlari ijodini ham bir-biri bilan taqqoslab o'rganib borsak, bo'nday izlanishlarimiz o'zimizning iste'dodimizni, o'ziga xosligimizni ochishga mustahkam paydevor bo'lishi mumkin.

O'zbek xalqi azal-azaldan kulguga, hazil-mutoyibaga moyil bo'lgan va bu hozirgi kunda ham shunday. Sahnada komik rollarni ijro etish uchun, qiziqarli hangomalarni aytib tomoshabin yuziga tabassum ulashish uchun oddiy, sodda, samimiy hangomalar tanlab va ularga xos harakatlar topishga e'tiborli bo'lish bu san'at turidagi asosiy omillardan biri. Buning uchun esa albatta aktyorga komediyanavislar, ajoyib hangomalarni yozib beradigan mohir dramaturglarning yordami kerak albatta. Komediya, degach nima to'g'ri kelsa shundan kula bermak emas, balki o'zining tub shartiga muvofiq etib kulmak va shuning ila barobar adabiyot torozusiga solib yozmoq kerakdir.³ Qodiriy bobomizning bu fikri ham sahnada ijro etilayotgan miniatyura, hangomalar, hazil – mutoyibalar xarakterga ega bo'lib, bajarilayotgan hatti – harakatlar, topilmalarning har biri xarakterga va sahna qonun-qoidalariga to'g'ri kelishi kerak degan fikrimizga asos bo'ladi. Oliyohda ustozlar bizga boshqa janrlarga qaraganda komediyani ijro etish qiyinroq deb aytardi. Darhaqiqat, bu janr shunday nozikki, oshib ketsa bachkana deb ta'rilansa to'ldirilmasa janrga mos emas deya e'tiro etiladi. Biz yuqorida ta'kidlagan zakiy aktyorlar mana bu nozik masalalarda ham yuqori did bilan o'z iqtidorini namoyon eta oladi.

Albatta aktyorlik sohasida xatti-harakat bilan birga so'z, to'g'ri va guzal talaffuz ham muhim ahamiyatga ega. S.Inomxo'jayev, L. Xo'jayevalar professional aktyorlar va havaskorlar uchun tayyorlagan "Badiiy so'z san'ati" kitibida shunday ta'kidlaganlar. "Ijrochining badiiy ovozi kuchli, diapazoni keng modulatsion ohangdarlikka boy bo'lishi kerak. Bugina emas, ana shunday boy imkoniyatlarga ega ovozni avaylash, uning ifoda imkoniyatlarini muntazam oshirib borish

¹ Arastu. – Toshkent. "Yangi asr avlodi", 2011. 102-b.

² M. Umarov. "Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi". – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2009. 202-b.

³ A. Qodiriy. "Diyori Bakr" (She'rlar, hikoyalar, sahna asarlari, hangoma, felyeton va maqolalar). – Toshkent. "Yangi asr avlodi", 2009. 64-b.

ham katta mahorat va spetsivik mehnat jarayonini taqozo etadi”⁴. Albatta san’atkor yoki aktyor bo’lish tabiatan mavjud imkoniyatlari bilan tug’ilish kerak, lekin, ana shunday imkoniyatlari, ya’ni ovoz, sahna nutqi fanining asosiy qismlari bulgan: nafas, talaffuz, diksiya, artikulyatsiya mashqlarini, muntazam bajarib borish aktyorga takrorlanmas ovozga egasi bo’lishidagi eng asosiy ish. Yana tarixga nazar tashlaydigan bo’lsak, eramizdan avvalgi 384 yilda to’g’ilan Demosfen haqidagi ma’lumotlar nutq bilan bog’liq bo’lgan har qanday kasb egasiga, ayniqsa aktyorlar uchun ham to’g’ri talaffuz, nutqning go’zal va ravon bo’lishi qanchalik ahamiyatga ega ekanligiga yaqqol misol bo’la oladi. Kimdir qobiliyatni tug’ma bo’ladi desa, kimdir mashaqqatli mehnat qobiliyatni shakllantiradi deydi. Demosfenning faoliyatida ko’proq ikkinchi fikr o’z tasdiqini topgan. Har qanday ijrochi asarni tinglovchiga oddiy hikoya qilish bilan cheklanmay uni jonlantirishi, badiiy yetuk shaklda ifoda etishi lozim. Buni bajarishda nutq a’zolari bulmish nafas, ovoz va talaffuzning xizmati katta.

Aristotel poetikasida nutq haqida: So’z bilan erishiladigan narsalarning hammasi fikr (sohasi)ga tegishlidir. Nutq zamiridagi fikrlar esa gapiruvchi shaxslar orqali gavdalanadi va uning nutqi orqali yuzaga keladi. Haqiqatdan, agar hamma ish qahramonning nutqisiz ham bitadigan bo’lsa, gapiruvchi bu yerda nima qilar edi⁵- deyilgan. Darhaqiqat, aktyor tomoshabinga aytmoqchi bo’lgan fikri bilan tomoshabinni ta’sirlantira olishi kerak. Demak, nutq texnikasiga kiruvchi talaffuz sofligi, nafasning to’g’ri va ravonligi, ovoz jarangi va shiradorligiga erishmay, adabiy til normalarida so’zlamay turib, badiiy so’zga, matn ustida ishlashga o’tib bo’lmaydi. Sahnada qo’yilmoqchi bo’lgan asar tomoshabin uchun tanish bo’lsa, bunday tomoshabin uchun asar qaxramonlari fikrini aktyor qaysi harakat bilan qanday ohangda aytishi va ijro mahorati ahamiyatliroq bo’ladi. Aktyor tomoshabin uchun tanish bo’lgan fikrlar bilan ham ularga tasir o’tkaza olishi lozim. Bunga aktyor faqatgina xatti-harakat, plastika, ovoz umuman ijro mahoratining mustahkamligi bilan erishishi mumkin. Aslida so’z muomala madaniyati targ’iboti alohida mavzu. Biz sahnalarda asar qaxramonlarni ijro etuvchilarning bu milliy personajlar ijrosidagi nutqi va talaffuzi masalasiga qisman to’xtaldik. Sababi biz namuna sifatida ta’riflovchi qaxramonlar ijrosida to’g’ri talaffuzi va muomalasi ham shu mavzuga doir masladir.

Xulosa o’rnida shuni aytish mumkinki, teatrdagi asosiy shaxslarlardan bir bo’lgan aktyorlar avvalo milliy qadriyatlarimizga bo’lgan muhabbatli bo’lishi lozim. Bunday janrdagi asarlar ijrosida yengil-yelpikka yo’l qo’yilmaslik, aksincha klassik asarlarimizdagi har qaxramon siymosini yaxshi o’rgangan holda to’g’ri va namuna darajasidagi shaxs sifatida namoyon etishi kerak. Bunday qaxramonlar ijrosi topshirilgan aktyorlar har bir fikrni undagi so’zlarni to’g’ri va go’zal talaffuz bilan tomoshabinga yetkazsagina biz sevgan qaxramonlar tomoshabinlar xotirasida uzoq yillar qoladi va shu qaxramon singari vatanning suyukli farzandi bo’lishga intiladi. Teatr esa manashunday ijroga qodir isdedli aktyorlar va zakiiy rejissyorlar bilan qadriyatlarimiz va milliy mafkuramiz g’oyasi singdirilgan spektakllar orqali targ’ibot masalasida o’z vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Arastu. – Toshkent. “Yangi asr avlodi”, 2011 y.
2. M. Umarov. “Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi”. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2009 y.
3. A. Qodiriy. “Diyori Bakr” (She’rlar, hikoyalar, sahna asarlari, hangoma, feleton va maqolalar). – Toshkent. “Yangi asr avlodi”, 2009 y.

⁴ С.Иномўжаев. Л.Хўжаева. “Бадий сўз санъати”. – Тошкент. Ғ.Ғулом, 1972. 5-6.

⁵ Arastu. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2011. 47-b.

4. S.Inomo‘jayev. L.Xo‘jayeva. “Badiiy so‘z san’ati”. – Toshkent. G‘.G‘ulom, 1972 y.
5. R. Dusanov. O‘zbekistonda bir aktyor teatrining shakllanishi va uning badiiy asoslari. Avtoref. dis... fal. Dok. (PhD). – Toshkent: 2025. 139 B.